

UOT 070**ÜZEYİR HACIBƏYLİ PUBLİSİSTİKASININ MƏZMUN GENİŞLİYİ****X.A.QƏDİMOVA***Bakı Dövlət Universiteti**qadimovaxuraman@yahoo.com*

Üzeyir Hacıbəyli ictimai problemlərimizin bir qismini publisistik janrlarla, bir qismini komediyalarla, bir qismini məqalələrlə, bir qismini musiqi ilə dilə gətirmişdir. Əlbəttə, bütün bunların içərisində böyük ədibin publisistikası xüsusi önəm kəsb etməkdədir. Ona görə ki, ədibin publisistikası mövzu palitrası, məzmun genişliyi ilə diqqət çəkir. Aydınır ki, «publisistika öz inkişaf prosesində daxili differensasiyaya uğramışdır. Bu differensasiya sistemində publisistikanın növləri (hadisəlilik, analitiklik, bədiilik), mövzu dairəsi (siyasi, iqtisadi, əxlaqi-etik, ədəbi-tənqidi), janrları (korrespondensiya, məqalə, reportaj, oçerk, felyeton, pamflet), üslubları (polemik, təbliğati, tənqidi-analitik, satirik) meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: publisistika, Üzeyir Hacıbəyli, üslub, janr, məzmun genişliyi

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının və publisistikasının ustad sənətkarları olan Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Nəcəf bəy Vəzirov və başqaları hansı məzmunu, ideya və problemi hansı janrdə ifadə etmək məsələsini mütləq nəzərə almışlar. Ona görə də, həmin sənətkarlar ədəbi növlərin və janrların bir çox formalarından məharətlə istifadə etmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə tipik Azərbaycan qadınının fəryadını «Danabaş kəndinin əhvalatları»nda povest janrı ilə çatdırmağı üstün tutursa, milli mənlüyimizə, mənəvi dəyərlərimizə məhəbbətlə yanaşmağı «Anamın kitabı» kimi dram əsəri ilə, Azərbaycan məmləkətinə olan ilahi sevgisini «Azərbaycan» adlı məqaləsi ilə, ana dilini gözləyən faciəni «Bizim obrazovannılar» felyetonu ilə dilə gətirməyi vacib saymışdır.

Eləcə də Üzeyir Hacıbəyli ictimai problemlərimizin bir qismini publisistik janrlarla, bir qismini komediyalarla, bir qismini məqalələrlə, bir qismini musiqi ilə dilə gətirmişdir. Əlbəttə, bütün bunların içərisində böyük ədibin publisistikası xüsusi önəm kəsb etməkdədir. Ona görə ki, ədibin publisistikası mövzu palitrası, məzmun genişliyi ilə diqqət çəkir. Aydınır ki, «publisistika öz inkişaf prosesində daxili diferensasiyaya uğramışdır. Bu differensasiya sistemində publisistikanın növləri (hadisəlilik, analitiklik, bədiilik) mövzu dairəsi (siyasi, iqtisadi, əxlaqi-etik, ədəbi-tənqidi), janrları (korrespondensiya, məqalə, reportaj, oçerk, felyeton, pamflet), üslubları (polemik, təbliğati, tənqidi-analitik, satirik) meydana çıxmışdır».

Publisistikanın tarixən formalaşmış bu sisteminin əksəriyyəti Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Xüsusi qeyd etməliyik ki, Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının forma genişliyi bütövlükdə onun yaradıcılığının məzmun genişliyi ilə bağlıdır. Çünki «məzmun formanı müəyyənləşdirən faktordur və bu faktor geniş olduqca forma da genişlənir» (11, 53).

Üzeyir Hacıbəyli kimi qəlbi millətin dərdi və problemləri ilə yanan bir sənətkarın publisistikasında, bir çox dahi sənətkarlarda olduğu kimi «müəllifin düşüncə genişliyi onun fəlsəfi fikirlərinin yeni-yeni formalarda təzahürünə yol açır» (12, 9-10). Böyük mütəfəkkirin publisistikasının məzmun genişliyi onun bir məqamda məqaləyə, digər məqamda felyetona, başqa bir məqamda həтта reportaja müraciətini zəruriləşdirir. Lakin bütün bunların təsdiqi üçün ilk növbədə bu publisistikanın mövzu genişliyinə diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Üzeyir Hacıbəyli öz dövrünün problemlərini görən, duyan və bu problemləri cəsarətlə qələmə alan bir publisistdir. Bu məsələyə diqqət yetirən tədqiqatçı Sədət Qarabağlı yazır: «Ümimiyyətlə, Üzeyir bəy Hacıbəyov böyük cəsarət sahibi olmuşdur. Qorxmaz, cəsur, uzaq-görən bir publisist kimi yazdığı məqalə, felyeton, pamflet, satirik hekayə, miniatür və s janrlardakı yazıları öz aktuallığı ilə bu gün də çox önəmlidir. XX əsrin əvvəllərində yazılmış bu əsərləri oxuduqca, sanki müasir həyatımızı görürük» (8, 7).

Ədibin publisitikasına xas olan keyfiyyətlərdən biri, yuxarıda bəhs ediləni kimi, mövzu hüdudlarının son dərəcə geniş olmasıdır. Dövrünün elə bir problemi yoxdur ki, Üzeyir Hacıbəyli ona özünün aktiv münasibətini bildirməmiş olsun. «Tematik cəhətdən müxtəlif və rəngarəng Üzeyir publisitikası öz siyasi kəskinliyi, aktuallığı, bədii yüksəkliyi etibarilə XX əsr ədəbi hərəkatının ən mühüm, ən yetkin sahəsini təşkil edir. XX əsr realizminin, xüsusilə inqilabi-demokratik ədəbiyyatın sürətli inkişafına heç şübhəsiz ki, Üzeyir publisistikasının xüsusi təsiri olmuşdur. Humanizm, azadlıq ideyalarına axıra qədər sadıq qalan ədib insan azadlığını, cəmiyyətin əmin-amanlığını, insanların bir məsləkdə birləşməsinə tərəqqinin əsas şərtlərindən hesab edirdi. Böyük bir xalqı böhtanlar, fitnə və fəsadlarla dolaşdıran xainləri kəskin ifşa edir, xalqın avamlığına acı-acı heyfəsilənir, azadlıq uğrunda mübarizədə acizlik, passivlik göstərmələrinə yanırıdı» (1, 14).

Üzeyir Hacıbəyli publisistikasının mövzu dairəsi geniş olduğu kimi, mövzuların işlənməsi səviyyəsi də yüksək sənətkarlıqla müşayiət olunmaqdadır. Publisistin diqqət etdiyi problemlər birbaşa millətin, xalqın həyatı, bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmuşdur. Bu problemlər içərisində Azərbaycan xalqının azadlıq, özünüdərək məsələsi öncül yer tutmuşdur.

Ədəbiyyatşünas Mirabbas Aslanov məqalələrindən birində Üzeyir Hacıbəylinin 1908-ci ilin yayında «İrşad» qəzetində «Filankəs» imzası ilə çap etdirdiyi «Nağıl» felyetonunun rəsmi müstəmləkəçi dairələrdə doğurduğu böyük narahatlıq barədə dolğun təsəvvür yaradan yeni sənədlərlə bizi tanış edir. Məlum olur ki, həmin felyeton dərc olunan kimi, Bakı quberniya jandarm

idarəsinin rəisi, general-mayor Kazintsev onu təcili olaraq rus dilinə tərcümə etdirir və Peterburq polis departamentinə göndərir. Əlbəttə, çar müstəmləkə idarəsi dərhal tədbir görür: Bakı qradonaçalniki, general-mayor Yermolov «İrşad» qəzetinin nəşrinin dayandırılması barədə əmr verir (2).

«Çarizm min bir əzab-əziyyətdən, illərin süründürməçiliyindən sonra güc-bəla ilə nəşrinə icazə verdiyi qəzetləri kiçik bir bəhanə ilə bircə günün içində bağlayırdı, min bir hiyləgərliklə, fitnə-fəsadla, yüz illərin müstəmləkəçilik təcrübəsi ilə vətəndaş əməllərinin və arzularının qarşısına sədd çəkmək istəyirdi, böhtanlara, terrora, şantajla, millətlər arasında qırğına əl atırdı, cəhəlləti, nadanlılığı, avamlığı milli azadlıq və tərəqqi mübarizəsinə qarşı ayağa qaldırırdı, lakin nəticə etibarilə heç nə edə bilmirdi: Mirzə Cəlillər, Sabirlər, Nərimanovlar, Hacıbəyovlar yazır və fəaliyyət göstərirdilər» (3, 296).

Üzeyir Hacıbəylinin bir ədib kimi qələmi əlinə aldığı dövrdən etibarən apardığı vətəndaş mübarizəsi cəsarətli və möhtəşəm idi. Cürbəcür avamlardan, yalançı «millət qəhrəmanları»ndan, qoçulardan, fanatik ruhanilərdən, satqınlardan ibarət şəfibəylərlə, hacı dilmanlarla, məşədi qaralarla, şeyx fəzlullahlarla, mirzə mücahidlərlə, mir haşimlərlə bir yerdə P.A.Stolipin, K.P.Pobedonostsev, V.M.Purişkeviç, eləcə də Məmmədəli şah kimi, dövrün ən səlahiyyətli və güclü adamları-müstəmləkəçilər, mustəbidlər irtica ideoloqları da Üzeyir Hacıbəyli felyetonlarının, öldürücü satirasının qəhrəmanları idi.

P.A.Stolipin (1862-1911) irticasının ən qızğın bir vaxtında, 1907-ci ildə cavan jurnalist «Suallar və suallara da cavablar» adlı felyetonunda «Dünyada hamıdan çox hüriyyətpərvər və azadlığı sevən adam kimdir?» - sualına nifrət dolu bir sarkazmla: «Rusiyanın baş vəziri Stolipin və onun yoldaşlarıdır. Çünki bunların bütün əlləşib vuruşduqları odur ki, millət onların işinə qarışmayıb, azadə dolanıb, bildiklərini eləməyə xələl yetirməsinlər» (4, 184)- deyər cavab verirdi.

«Stolipinin xəyalı» adlı digər məşhur satirasında Üzeyir Hacıbəyli bir tərəfdən Stolipin psixologiyasını, siyasətini açırdısa, stolipinçiliyin üzərindəki qara pərdəni qaldıraraq onu çılpaq göstərirdisə, digər tərəfdən də çahil ruhaniçiliyin xalqın istək və arzularına yabançı mahiyyətini, antipatriotluğunu, geriçiliyini göstərirdi. Stolipin şirin (eyni zamanda, real!) xəyallar aləmindədir: «...bu səfər elə kələklər gələrəm ki, Dumanın üzvləri hamısı olar keşiş, molla, ravin, mahrasa və bu cürə adamlar. Sonra günlərin bir günü onlara deyərəm ki, bax, lotular, bilirsiniz nə var? Siz hamınız ruhanilərdəsiniz, ruhanilərin də borcudur ki, həmişə «sağ» olub hökumətə «Əl mənim, ətək sənin»-desinlər. Ona görə hər kəs sizdən «sol» olsa, vurub çıxardacağam bayıra! Əlbəttə, ruhani üzvləri heç biri özünü kələyə salıb «sol» olmayacaqdır. Bir də baxıb görəcəyəm ki, Dumanın hamısı olub «sağ» (6, 69).

Üzeyir Hacıbəylinin «Stolipinin xəyalı» adlı satirası bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Xalqı soyub talan etməkdə, onun mənəvi inkişafının qarşısını almaqda çar müstəmləkəçilərinə xidmət köstərən, bu müstəmləkəçiliyin möhkəmlən-

məyi, necə deyərlər, bərqərar olmağı hesabına vəzifələrə can atan azərbaycanlılar da Üzeyir Hacıbəylinin ürək ağrısı ilə yazdığı felyetonlarda olduqları kimi iyrənc görünürdülər və həmin «millət nümayəndələrini» qələmlə soyundurub çılpaq şəkildə oxuculara təqdim etmək, heç şübhəsiz ki, böyük təsir gücünə malik idi.

Hələ 1906-cı ildə yazılmış «Cavanşir uyezdində pristav Şəfi bəy Fətəlibəyova açıq məktub» felyetonu bu baxımdan çox səciyyəvidir. Qeyd edək ki, Şəfibəy Fətəlibəyov bir uyezdin pristavı idi, lakin Üzeyir Hacıbəyli qələminin qüdrəti onda idi ki, «açıq məktub» yalnız konkret olaraq bir pristava yox, ümumiyyətlə, fətəlibəyovçuluğa qarşı yazılmışdı: «Bu günlərdə Sizin başınızın sahibi və naçalnikiniz Pivovarov həzrətlərinə xoş gəlmək üçün təqsirsiz və günahsız müsəlmanlara rəva gördüyünüz zülm və sitəmin «şöhrəti» bütün afaqə ayan olduğundan, biz də ondan xəbərdar olub «şadiman, məsərrətə nail olduq». Bundan sonra Siz bizim «mədari-iftixarımız» oldunuz» (5, 251).

Üzeyir Hacıbəyli belə bir sarkazm ilə fətəlibəyovların satqınlığını, «namaz qılan və oruc tutan pristavların» riyakarlığını göstərir və daha sonra yazırdı: «Qafqazda tamam 25 il pristavlıqda qalmağınızdan rəncidəxatir olmayınız, öz qulluğunuzda davam edin, öldürün müsəlmanları, dağıdın ev-eşiklərini, əlinizdən gələnlə zülm və sitəmi onların haqqında əsirgəməyin! Belə bir gün olar ki, hökumət Sizi naçalnikliyə layiq bilər... Çünki başınızın sahibi Pivovarov isbat etdi ki, naçalnik olmaqdan ötrü vicdan, ədalət, insaf və ürəyə heç bir ehtiyac yoxdur. Ümidvar olun, səbr və səbat lazımdır. Pivovarovların sağ əli Sizin başınıza olsun! Onları özünü zülmünə nümünəyi-imtisal tutub hanki uçastok və uyezdə dəyişsəniz... müsəlmanlara zülm və sitəm etməkdə davam edin» (6, 20).

Xalq milli izzətlərini keçirdiyi, mənəvi həbsxanada yaşadığı bir vaxtda yalnız öz şəxsi firavanlığını, rahatlığını, əmin-amanlığını düşünən və bütün dərdi-səri, qayğıları şəxsi rifahından ibarət olan psixologiya, əxlaq da çarizmin müstəmləkəçi siyasəti qədər zərərli idi və Üzeyir Hacıbəyli «Monoloq, ya müsəlmanca həsb-i-hal» felyetonunda həmin psixologiya və əxlaq sahiblərini özlərinin dili ilə ifşa edirdi: «Bu bədbəxtlik ki, bütün Rusiyəti basıbdır, hamısı nəyin ucundandır? Onun ucundandır ki, Rusiyət adamlarının aqlını allah alıb, olublar hamısı dəli. Dəliddən nə gözləmək olar? Dəli hərəkətlər, dəli işlər, dəli sözlər və dəli-dəli əməllər! Zalım oğlu zalım, evində rahatca oturub arvad-uşağı ilə keyfi gələndə zarafat elədiyi yerdə, birdən-birə dəli kimi yerindən durub (qudurğanlığa bax, ha) hökumətdən azadlıq istəyir!» (6, 59).

Bu tipin və obıvatelin «dəli hərəkətlər, dəli işlər, dəli sözlər və dəli-dəli əməllər» kimi qiymətləndirdiyi fəaliyyət Üzeyir Hacıbəylinin yalnız yaradıcılıq deyil, ümumiyyətlə, həyat məramnaməsi olmuşdur və o öz publisistikasında, tənqidi yazılarında bunu başqalarından da tələb edir, ətalətlə, itaətkarlıqla, mötədilliklə barışmaz mübarizə aparırdı. Hazırladığı satirik «Lügət»də, misal üçün, «Əyan» sözünün izahında belə bir cümlə var: «Əyan qabağında əl bağlayıb qul kimi diz üstə oturmaq hər bir müsəlmana oruc və namaz kimi

vacibdir» (6, 34). Yaxud «İtaət» sözünün izahı belədir: «Baş əymək, nökrəçilik. Müsəlmanların qorodovoya itaəti gün-gündən artmaqdadır» (6, 35).

Üzeyir Hacıbəyli lüğət formasında yazdığı «Atalar sözləri» adlı felyetonunda da barışmaz bir qəzəblə deyirdi: «Müsəlmanlarda bir misal var, deyirlər ki, «ağac bar gətirdikcə başını aşağı tutar». Amma bainhəmə müsəlmanlarda bir qayda vardır ki, onların «ağacları» bar gətirdikcə başlarını yuxarı tutub, ancaq hökumət qapazı dəydiyi zaman başlarını aşağı tuturlar ki, qapaz vuran «rahat» olsun» (6, 44).

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikasında «xalq» və «hökumət» məfhumları tamamilə antonim bir mahiyyət daşıyır, «xalq» «hakimiyyəti» rədd edir. Onun «Hürriyyəti-kəlam» adlı məqaləsində oxuyuruq: «Hürriyyəti-kəlam, hurriyyəti-şəxsiyyət, hürriyyəti-ictimai, hurriyyəti-mətbuat, hürriyyəti-vicdan, həmin bu beş hürriyyətin üstündə bir çox qanlar töküldü, canlar güdaza getdi. Camaat dedi: «Alacağam». Hökumət dedi: «Verməyəcəyəm». ...Xulasə, indi elə bunların üstündə camaat ilə hökumətin arası düzəlməyibdir» (6, 41).

Publisist özünün «Müdhış etiraz» adlı məqaləsində XX əsrdə bütün dünya xalqlarının azadlıq mübarizəsi apardığını, «ümumi sükutu xələldar» etdiklərini daxili bir ruh yüksəkliyi ilə bildirir və sonra yazırdı: «Bunlar hamısı çürümüş, köhnəlmiş, əməldən düşmüş qayda və nizamlara qarşı qəti bir etirazdır. Görünür ki, bu XX əsr, keçmiş əsrlər tərəfindən bərpa edilmiş qayda və nizamlara təhəmmül eləmir. O qayda və nizamlar bir o qədər köhnəlibdir ki, yenilənmək və təzələnməyə meyyal olan həyati-bəşəriyyənin asayış və intizamını təmin edəməz. O səbəbdəndir ki, hər tərəfdən etiraz sədaları qalxıb artmaqdadır. Bir ovuc köhnəpərəst irticapəsənd adamların bu etiraz sədalarını yırtmağa qarşı olan təşəbbüsləri onlar üçün heç bir müvəffəqiyyət hasil edəməz. Bu sədalar get-gedə çoxalıb artıb axırda gurultulu bir zərbə ilə qarşısına rast gələn bütün mümaniətləri nist və nabud edər. Daha bu etiraz seli qabağında köhnəpərəstlik qaydaları sədd olub davam eləməz!» (6, 63).

Üzeyir Hacıbəylinin bədii yaradıcılığı və bədii yaradıcılıqdan tələbi ilə onun vətəndaş fəaliyyəti arasında üzvi bir vəhdət olduğu barədə müəyyən məqamlara toxunuldu. Lakin bir daha qeyd etmək lazımdır ki, məhz belə bir vəhdətin nəticəsində onun publisistikasının təsir gücü böyük olmuşdur. Üzeyir Hacıbəylinin yalnız siyasi-ictimai görüşləri deyil, yaradıcılığının estetikası da xalqın gələcəyi naminə aparılan mübarizədən qidalanırdı və buna görə də mərhum professor Şukufə xanım Mirzəyeva «artmaqda olan milli-azadlıq hərəkatının» (70, 11) Üzeyir Hacıbəylinin estetik görüşlərinin formalaşması və inkişafına böyük təsir göstərdiyini yazmaqda, tamamilə haqlı idi.

Sözü ilə əməli arasında bütövlük Üzeyir Hacıbəylinin bütün yaradıcılıq yolu, bütün fəaliyyəti üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir və məhz buna görə də hələ gənc yaşlarından etibarən onun şəxsiyyətinin nüfuzu ilə yaradıcılıq nüfuzu həmişə bir-birini tamamlamışdır. Üzeyir Hacıbəyli bir vətəndaş publisist kimi, başqalarından tələb etdiyini, başqalarından umduğunu, ilk növbədə, özü əməl etmişdir. Məhz bu mövqedən də həmişə yalançı «millət qəhrəman»larına

gülmüş, onları kəskin tənqid etmiş, xalqın inkişafına vurduqları zərəri göstərməyə çalışmışdır.

1907-ci ildə yazılmış «Rəfiqimdən məktub» adlı felyetonunda «Hər bir vaxt səhərdən axşama kimi» evdə, çöldə, arvad-uşağın yanında, nökər-naibin yanında, bir sözlə, dəxli oldu-olmadı hər yerdə: «Millət batdı, millətin dərdi məni öldürdü, millətin yolunda can qurban etmək lazımdır!»- deyən bir «millət qəhrəmanı» günlərin bir günündə yatıb yuxuda görür ki, böyük bir meydana gəlib çıxıb. «Birisindən soruşdum ki, qadam bura haradır? Dedi: - Əmi, bura «millət meydanı»dır və hər millətin qəhrəmanı bura yığılıbdır ki, düşmən ilə dava edib, millət yolunda can qurban etsinlər» (5, 347).

Əlbəttə, bizim yalançı «millət qəhrəmanı» o saat qaçıb gizlənir. Başqa xalqların qəhrəmanı dava meydanında vuruşur, öz millətlərinin təəssübünü çəkir və nəhayət, bizim «millət qəhrəmanı»nı da tapıb sürüyə-sürüyə meydana çəkirlər. «Sənin canın üçün, cənab «Filankəs» (Üzeyir Hacıbəyli felyetonu «İrşad» qəzetində imza ilə çap etdirib və «millət qəhrəmanı»nın adından özü müraciət kimi yazıb-X.Q.), qorxumdan elə çığırdım ki, bir də gördüm, ayıb olmasın, arvad-uşağı oyatmışam» (5, 348).

«Millət qəhrəmanı» bütün bunları söylədikdən sonra, «Filankəs»dən, yəni Üzeyir Hacıbəyлідən məsləhət istəyir: «İndi düz on gündən bəridir ki, mən özümə söz vermişəm ki, bir də müftə yerə «millət belə gəldi, millət belə getdi, millət yolunda can qurban vermək lazımdır» kimi sözləri bir də, min il qala, ağzıma almiyam. Çünki qorxuram ki, birdən yuxum gerçək ola, nə deyirsən?!» (5, 348).

Üzeyir Hacıbəyli ictimai məzmunlu bu suala belə cavab verirdi: «Nə deyəcəyəm? Bir yaxşı işdir ki, eləmişən. Doğrudan, hərgah bizim bu cürə «millət-millət» deyib danışanlar öz sözlərinə əməl eləsəydilər, onda müsəlman milləti bir verst irəli getmişdi. Amma heyf ki, bizim sözümüz ilə əməlimizin arasında asimanü zəmin təfavüt var..» (5, 348).

Ümumiyyətlə, deməliyik ki, yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdən etibarən müstəmləkəçi çarizm çinovnikləri, istismarçı zümrələrlə bərabər, yalançı «millət qəhrəmanları» da, çox danışib heç bir iş görməyən boşboğaz «intelligentlər» də, üləma, axund və mollalar da, savadsızlığın, geriliyin qurbanı olan cahillər və nadanlar da həmişə Üzeyir Hacıbəyli satirasının qəhrəmanları, onun mutəfəkkir qələminin rədd etdiyi neqativ cəbhənin təmsilçiləri olmuşlar.

Üzeyir Hacıbəylinin 1915-ci ildə yazdığı «O, heç» adlı felyetonundakı bir parça bu gün çox mənalı səslənir: «Bəli, «müsadimeyi-əfkardan bariqeyi-həqiqət» (dırnaq Üzeyir Hacıbəylinindir-X.Q.) doğarmış. Əlbəttə, məsələn, cəmiyyət işlərində iki nəfər başbilənin fikirləri bir-birilə toqquşur; mübahisə millətin irəli getməyi üstündə düşüb, müsadimə olur və axırda «bariqeyi-həqiqət» doğub, məlum olur ki, başbilənin birinin atası... imiş, o birinin də atası... imiş. O ki, qaldı millətin irəli getməyi—o, heç!» (6, 168).

Əlbəttə, burada millətçi bir müəllif mövqeyi axtarmaq tamamilə yanlış və əbəsdir, çünki söhbət mənasız mübahisələrdən, «millət qəhrəmanları»nın

lazımsız boşboğazlığından, şəxsi, bir sıra hallarda isə, siyasi-ictimai mənafe güdüb xalqın adından istifadə etmək halından gedir.

Üzeyir Hacıbəyli saxta məktəbləri və müəllimləri öz felyetolarında ifşa edirdi.

Bu müəllimlər rus dilində təhsil almış (yəqin ki, yarımçıq təhsil almış!) «boynu qraxmallılar» idi, bəs ərəb, fars dillərində təhsil almış mədrəsə, şəriət məktəbi müəllimləri necə idi?

Üzeyir bəyin publisistikasını, xüsusən felyetonlarını oxuduqca, necə deyirlər, əyani şəkildə bunun şahidi olursan ki, avam və cahil yalnız savadsız, adlarını belə yazmağı bacarmayan qoçular, baqqallar, «dükandar hacı dayılar» deyildir, xalqın balalarına dərs deyən, onlara guya ki, elm öyrədən bəzi mollalar, axundlar da eləcə avam və cahil idi və əlbəttə, bu daha pis, daha acı idi. Çünki ikincilərdən fərqli olaraq qoçular, baqqallar, «dükandar hacı dayı»lar heç olmasa uşaqları elmə yiyələndirmək iddiasında deyildilər.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası, felyetonları, artıq dediyimiz kimi, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ictimai mühitinin epik mənzərəsini yaradır və burada biz dövrün tipik surətlərinin sözün əsl mənasında zəngin qalereyası ilə üz-üzə dayanırıq. Hər dəfə də dəqiq müşahidələr, şirin dil, ən incə psixoloji qatlara vara bilmək bacarığı həmin tipik surətlərlə tamamilə canlı təmas təsiri yaradır.

Müəllif «Ata və oğul» adlı satirik səhnəciyində dövrün tipik nadanının, avamının (Sabirin parlaq bədii boyalarla işlədiyi məşhur qəhrəman silsiləsindən: «Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!») bədii surətini yaradır və bu avam da Sabir qəhrəmanı kimi, oğlunu oxutmaq istəmir, belə bir cəhəti də xüsusi qeyd edir: «Hərgah oxutmaq istəsəydim, İrana göndərərdim ki, gedib tələbə olub gəlsin» (6, 139).

Atası «oxutmaq istəsəydi» həmin cavan da yəqin ki, İrana gedib qayıdıb «Təhsil» adlı felyetonun qəhrəmanı axundlardan biri olacaqdı və əslində elə o savadsız atası kimi cahil də qalacaqdı.

Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycan dilinə bağlılığı, bu dillə əlaqədar vətəndaş fəaliyyəti, doğma dili dərinlən bilməsi, duyması və təqdim edə bilmək bacarığı öz müasirləri, böyük qələm dostları tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin 1909-cu ildə yazıb «Molla Nəsrəddin»də çap etdirdiyi «Tövhid» felyetonu səciyyəvidir.

Həmin ildə «Tərəqqi» qəzeti ana dilimizi inkişaf etdirməyin çətinliyini onda görürdü ki, Azərbaycan ziyalıları, mədəniyyət və maarif xadimləri öz dillərini bilmirlər: «...tamam altı milyon Qafqaz müsəlmanları hamı ürəfa qismi ilə bir yerdə ana dilini necə ki, lazımdır, bilmirlər. Doğrudur, bəzi yazıpozu bilənlərimiz bu iddiaya düşüblər ki, guya onlar türk dilinə aşınadırlar; lakin bu bir xam xəyaldır... Nə mollalarımız türk dilini necə ki, lazımdır, bilirlər, nə mühərrirlərimiz, nə müəllimlərimiz və nə də qeyri savadlılarımız» (9).

Üzeyir Hacıbəylinin ana dilinə münasibəti də ümumiyyətlə xalqa münasibəti kimi, tamamilə aydın idi: hələ ilk felyetonlarını çap etdirdiyi vaxtdan

etibarən o, dili sıxışdıran, hər vasitə ilə onu inkişaf etməyə qoymayanlara qarşı mübarizə aparmışdır. Ana dilini ərəb-fars ibarələri ilə doldurub xalqdan uzaqlaşdıran təmayüllərin yanlış bir yol olduğunu, bunun ziyanını göstərmişdir və dediyimiz kimi, öz əsərlərinin poetikası ilə dillə bağlı tələblərinin, fikirlərinin orijinal, təkrarsız nümunələrini yaratmışdır.

Üzeyir Hacıbəylinin bədii-publisistik əsərlərinin dili bir tərəfdən lüğət tərkibinin zənginliyi, sintaksis quruluşunun və morfoloji xüsusiyyətlərinin mürəkkəb, çoxcəhətli bədii-siyasi informasiya üçün münbit bir zəmin yaratması ilə diqqəti cəlb edir, digər tərəfdən isə həmin dil o qədər aydın və doğmadır ki, savadsız bir oxucu tərəfindən də dərhal qavranır, başa düşülürdü.

Ədib «Tərcüman» oxuyanda» adlı felyetonunda (1907) məhz bu baxımdan bir sıra mətbuat orqanlarının, o cümlədən «Tərcüman» qəzetinin qəliz dilini kəskin tənqid edirdi: «...Bu üsuli-idarəyi-cəbhənin məğdudluğu arasında Sarbonda öldürülən dilmanc Rüşdi Paşayı, Taifdə boğdurulan Mithət Paşayı, Losbos cəzirəsində zəhərlənən Sadıq Paşayı zikr etməkdən keçəlim...». Birdən elə bilərsiniz ki, bu sözləri mən deyirəm, ha! Əstəğfürullah! Nə borcuma qalıbdır?» (5, 331-332)

İyirminci əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ictimai fikrinin ana dilinin saflığı, sadəliyi uğrundakı mübarizəsi barədə ədəbiyyatşünaslar çox yazmışdır və burada deyilənləri təkrar etmək istəmirik, yalnız bir məqaləyə diqqəti cəlb etməklə kifayətlənirik.

Üzeyir Hacıbəylinin yaşlı və nüfuzlu müasiri, böyük ədəbiyyatşünas alim və xalq müəllimi Firidun bəy Köçərli 1913-cü ildə yazdığı və «Molla Nəsrəddin»də çap etdirdiyi «Ana dili» adlı məqaləsində deyirdi: «Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın» (7, 29).

Üzeyir Hacıbəyli öz doğma xalqına və ana dilinə son dərəcədə bağlı idi. Bu bağlılıq onun yaradıcılığında özünün bədii-estetik inikasını bütün yönərlə tapmışdı. Başqa sözlə, Üzeyir bəyin bütün vətəndaş mübarizəsinin, zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının arxasında böyük bir məhəbbət dayanırdı- xalqa və doğma dilinə məhəbbət.

Ədəbiyyatşünas Mirabbas Aslanov Üzeyir Hacıbəylinin təhsil aldığı Qori Müəllimlər Seminariyasının arxivini araşdırarkən, bizim qənaətimizcə, çox maraqlı və əslində görkəmli publisistin bütün yaradıcılığı və həyat yolu üçün epiqraf ola biləcək bir fakta diqqəti yönəltmişdir. On beş yaşlı tələbənin xasiyyətnaməsində belə qeyd var:

«3 dekabr 1900. Tələbə Üzeyir Hacıbəyov ana dilində danışmışdır. Müfəttişin töhməti» (6, 165).

Bu fakt Üzeyir Hacıbəylinin şəxsiyyəti, yaradıcılığı və taleyi ilə bağlı ilkin və səhih proqnoz verən bir sənəd kimi çox mənalıdır. Ana dilinə məhəb-

bət və «müfəttiş töhməti» gələcək mütəfəkkirin ictimai baxışını, siyasi əqidəsini və yaradıcılıq dünyasını səciyyələndirən amil kimi çox düşündürücüdür.

İllər keçdikdən sonra o «müfəttiş töhməti» qubernatorların, naçalniklərin, generalların, milyonçuların, cahillik və nadanlığın töhməti, bir çox hallarda isə təqibi və təhqiri səviyyəsinə qalxacaqdı. Lakin həmin töhmət də, təqib də, təhqir də heç nə edə bilməyəcəkdi, gücsüz olacaqdı, çünki ana dilinə olan məhəbbət, xalqa böyük məhəbbətə çevriləcəkdi, «ana dilində danışmaq» ehtiyacı xalqın, onun dilinin və adət-ənənələrinin, keçmişinin və gələcəyininə təəssübünü çəkən bir vətəndaşlıq missiyasına çevriləcəkdi.

Üzeyir Hacıbəyli şahı da, şahlığın ən yüksək rütbəli vəzifə sahiblərini də öldürücü bir satiranın hədəfinə çevirirdi. O, Azərbaycan xalqını istismar edənlərə, milli azadlığını (hətta milli mənsubiyyətini) əlindən almağa çalışanlara nifrətlə gülürdü. «İran xəzinəsində pul yoxdur» adlı felyetonunda Azərbaycan xalqının qatı düşmənlərindən Əmir Bahadır Cəngin pul dilənməsinə diqqəti çəkərək yazırdı:

«Əmir Bahadır Cəng qapıları bir-birinə vurub çıxdı və başladı söylənməgə:

- «Bəli, gedək pul dilənək!...-Qərribə işdir bu, vallah, İranın rəiyyəti də dilənsin, vəziri də!.. Amma... zərər yoxdur, mənə də «Süpəhsalari-külliqoşuni-İran, vəziri-hərb Əmir Bahadırı Cəng» deyərlər ki, bu saat mənim adım dünyanın hər tərəfində söylənir!» (4, 203). Əmir Bahadır qapıları gəzir, lakin heç kim ona pul vermir. Əmir öz papağını girov təklif edir: «Papaqdan məqsud mənim bu başımdakı papaq deyil... mən Süpəhsalari külli-qoşuni-İran, vəziri-hərb Əmir Bahadır Cəngin namusudur» (4, 203).

Publisistin qənaətinə, «olmayan şeyi girov götürməzlər»; bununla o dərin bir sarkazmla Əmir Bahadır Cəngin daxili-mənəvi dünyasının puçluğunu üzə çıxarır və xalqa qarşı yönələn antimilliyətini ifşa etmiş olur.

«Müxtəlif fikirlər» adlı başqa bir felyetonda Əmir Bahadır Cəngin burnu deyir: «Əşi, əvvəllər hardan olsa, yenə İran qərrib-qürəbasının ciblərini iyləyib bir şey tapırdıq, amma indi... həpçixi!» (5, 363).

1908-ci ildə Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının qızgın bir çağında keçmişdə soyulan «qərrib-qürəba» deyərkən, Üzeyir Hacıbəyli ilk növbədə azərbaycanlıları nəzərdə tuturdu və dərd burasında idi ki, əmir bahadır cənglərin də çoxu milliyətcə azərbaycanlı idi (məgər şah özü milliyətcə azərbaycanlı deyildimi?! Məgər bu günün özündə Azərbaycan dilini və ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqını inkar edən əhməd kəsərvilər, doktor şəfəq rzazadələr, mahmud əfşar yezdilər milliyətcə azərbaycanlı deyilmi?! **X.Q.**).

Milli hisslərini itirmiş bu yaltaq mənəbpərəstlər Üzeyir Hacıbəyli qələmindəki böyük vətəndaşlığı xüsusi bir ehtirasla dilə gətirirdi. Bu baxımdan «Hara qaçacaqlar?» satirasında verilən bir sual bizim üçün çox mənalı və əlamətdar görünür: «Ravi belə rəvayət eləyir ki, Eynüddövlə, Şüca Nizam, Rəhim xan, Mir Haşım, Mirzə Həsən, Mirzə Kərim (Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatını boğmaq istəyən və milliyətcə azərbaycanlı olan şah növələri – **X.Q.**) və qeyriləri-bunlar hamısı Təbrizdən çıxıb qaçarkən şaha belə bir mək-

tub yazıblar: «Salam-duadan sonra yazıb məlum edirik ki, «ma səd nəfər budim tənha, onha, yek nəfər budənd o cəm», ona binaən Təbrizdən qaçdıq, vəs-salam». İndi mən öz-özümə fikir edirəm: yaxşı, bunlar hara qaçacaqdırlar?» (5, 370).

Doğrudan da, doğma xalqına xəyanət edənlər, vətəni satanlar hara qaça bilərlər? Əlbəttə, dünya böyükdür, hardasa gedib məskən salmaq, baş girmək, gün keçirmək olar, lakin geniş mənada insanın özü-özündən qaçması mümkün deyildir. Məhz bu mənada Üzeyir Hacıbəyli üçün xalqın, vətənin, doğma yurdun fəvqündə nəinki xoşbəxtlik, ümumiyyətlə, həyat yox idi və buna görə də onun dünyagörüşündə, ictimai görüşlərinin bədii-publisist ifadəsində satqınlar, vətən xainləri məhvə məhkum idi.

Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatını məhv etmək işində bir çox çar generalları, polkovnikləri şah istibdadına bilavasitə və hərtərəfli kömək edirdilər. Misal üçün, şair Əliqulu Qəmküsərin kiçik qardaşı, jurnalist Rzaqulu Nəcəfov «Sabir və İran inqilabı» xatirəsində yazır ki, mücahidlər «bir-bir tutulub çar cəlladı general Vorepanov tərəfindən edam edilirdi» (10, 227).

Xalqın öz mübarizəsi ilə qələbəyə nail olması, köləlik rejimi üzərində mənəvi və müstəqim qələbə çalması Üzeyir Hacıbəyli üçün təbii, qanunauyğun, dialektik bir hadisə idi. Çünki o əlinə qələm alıb ilk məqalələrini, ilk satiralarını yazdığı dövrdən etibarən, ən çətin məqamlarda belə bu xalqın qadirliyinə inanırdı. Artıq haqqında bəhs etdiyimiz «Hara qaçacaqlar» satirasında qələminə xas olan bir duzla və vətəndaş iftixarı ilə yazırdı: «Daha Səttarxanın gücü məlum oldu. Kişi daha padşahla padşahlıq etdi. Halbuki, bütün İran və bizim Bakıda bütün Quba meydanının adamları («yalançı millət qəhrəmanları», avam hacılar, «boynu qraxmallı» intelligentlər-X.Q.) deyirdilər ki, padşahla padşahlıq eləmək olmaz. Amma görünür ki, olar və necə ki oldu» (5, 371).

Çənubi Azərbaycandakı xalq hərəkatının təsviri Üzeyir Hacıbəylinin «Monoloq, ya müsəlmanca həsbi-hal» adlı felyetonda da orijinal şəkildə bədii-publisistik ifadəsini tapmışdır: «İndi bu saat İranın o vəzirləri, o cəlal və şövkət sahibləri ki, bir adam onların ayağına durmasa idi, iki parça eləyib şəhərin qapısından asdırardılar, həmin həmişəhərlilərin əlində mum kimi olub, «bəli, bəli».-deyirlər. O vəzir ki, onun yanında indiyə kimi bir adamın cürəti olmayıb ki, otursun, məcbur olubdur ki, ayaq üstündə durub, otağın içində ayağını ayağının üstə aşırıb oturan həmişəhərlilərin qabağında cavab versin!» (5, 341).

Üzeyir Hacıbəylinin bəhs olunan felyetonlarının, məqalələrinin yazılmasından uzun illər keçmişdir, lakin bu günün özündə də onlar böyük aktuallıq kəsb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov Abdulla. Klassiklər həmişə müasirdir. Bakı: Nurlan, 2009, 380 s.
2. Anar. Anlamaq dərdi. Adamın adamı, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977, 210 s.
3. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar-çap, 2003, 360 s.
4. Hacıbəyli Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
5. Hacıbəyli Üzeyir. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və redaktə edilmiş əsərləri. 2 hissədə, II hissə, Bakı: Elm, 2010, 236 s.
6. Hacıbəyli Üzeyir. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və redaktə edilmiş əsərləri. 2 hissədə. II hissə, Bakı: Elm, 2010, 236 s.
7. Qasimov Himalay. Bədiiliyin meyarı, Bakı. APİ. 1990, 88 s.
8. Nicat Əlisa. üz böyük azərbaycanlı. Bakı: Qanun, 1999, 108 s.
9. Sidqi Məhəmməd Tağı. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 280 s.
10. Şahtaxtı Məhəmmədəğa. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Nurlan, 2006, 432 s.
11. Zamanov Abbas. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979, 372 s.
12. Zamanov Abbas. Sabir və müasirləri. Bakı: Azərənşr, 1973, 282 s.

ШИРОТА СОДЕРЖАНИЯ ПУБЛИЦИСТИКИ УЗЕЙРА ГАДЖИБЕЙЛИ

Х.А.ГАДИМОВА

РЕЗЮМЕ

Узейр Гаджибейли озвучил часть социальных проблем путём публицистического жанра, часть комедиями, часть статьями, часть музыкой. Конечно, среди всего этого публицистика великого литератора играет особую роль, так как публицистика литератора привлекает внимание палитрой темы, широтой содержания. Ясно, что «публицистика в процессе своего развития подверглась внутренней дифференциации». В этой системе дифференциации проявились виды (случайность, аналитизм, художественность), круг темы (политическая, экономическая, нравственно-этическая, художественно-критическая), жанры (корреспонденция, статья, репортаж, очерк, фельетон, памфлет), стиль (полемика, рекламная, критически-аналитическая, сатирическая) публицистики (стр.1, последний абзац).

Ключевые слова: публицистика, Узейр Гаджибейли, метод, жанр, широкий смысл

RICH CONTENT OF UZEYIR HAJIBAYLI'S PUBLICISM

Kh.A.GADIMOVA

SUMMARY

Uzeyir Hajibayli voiced a number of social problems through the journalistic genre in the form of comedies, articles, music. The journalism of the great literary man played a great role as the writer's journalism is remarkable for its theme palette and rich content. Apparently, the development process of journalism has undergone internal differentiation. This system of differentiation involved types (coincidence, analytic abilities, and artistry), the range of topics (political, economic, moral, ethical, artistic and critical), genres (correspondence, articles, reportage, sketch, skit and pamphlet) and styles (polemical, advertising, critical and analytical, satirical) of journalism.

Key words: Publicism, Uzeyir Hajibayli, style, genre, rich content